

Μακεδονικά

Τόμ. 37 (2008)

Τα εφυαλωμένα αγγεία των Φιλίππων. Η συνέχεια μιας παλαιάς τεχνικής

Αγγελική Α. Τριβιζαδάκη

doi: [10.12681/makedonika.45](https://doi.org/10.12681/makedonika.45)

Copyright © 2014, Αγγελική Α. Τριβιζαδάκη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τριβιζαδάκη Α. Α. (2011). Τα εφυαλωμένα αγγεία των Φιλίππων. Η συνέχεια μιας παλαιάς τεχνικής. *Μακεδονικά*, 37, 21–45. <https://doi.org/10.12681/makedonika.45>

ΤΑ ΕΦΥΑΛΩΜΕΝΑ ΑΓΓΕΙΑ ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΩΝ Η ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΜΙΑΣ ΠΑΛΛΙΑΣ ΤΕΧΝΙΚΗΣ

Εφυάλωση¹ καλείται η επίστρωση μιας κεραμικής επιφάνειας ενός σκεύους με στρώμα υαλώματος το οποίο έχει την ικανότητα να την καθιστά αδιάβροχη, συμβάλλοντας παράλληλα και στην αισθητική εμφάνιση του αγγείου². Η εφυαλωμένη κεραμική αποτέλεσε θέμα εργασίας για πολλούς ερευνητές, με το ιδιαίτερο ενδιαφέρον τους να εστιάζεται στη χρονική αφετηρία της εφυάλωσης στο Βυζάντιο. Το 1967 ο R. Whitehouse παρουσίασε τα εφυαλωμένα κεραμικά αγγεία της περιοχής του Λατίου και αντιμετώπισε το θέμα της εφυαλωμένης κεραμικής από την πλευρά της συνέχειας της τεχνικής στον χώρο της Μεσογείου, όπου ήταν γνωστή ήδη από τον 1ο π.Χ. αι.³. Ο R. Stevenson παρουσίασε το 1969 τα αγγεία που ανασύρθηκαν από τη *Crypta Balbi* της Ρώμης, τα οποία τοποθέτησε με βάση τα ανασκαφικά συμφραζόμενά τους στον ύστερο 8ο μ.Χ. αι.⁴. Πρόσφατα, η κ. Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου παρουσιάζοντας τα εφυαλωμένα αγγεία της Ελεύθερης Κρήτης ταύτισε την εφυάλωση με τεχνική εφαρμοζόμενη στο Βυζάντιο μετά τον 7ο αι., καθώς θεωρεί ότι τα παραδείγματα που χρονολογούνται σε πρωιμότερες εποχές αφορούν σε μεμονωμένες περιπτώσεις και προδίδουν περιορισμένη χρονικά και τοπικά χρήση της εφυάλωσης⁵.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή κ. Γεώργιο Γούναρη, επιστημονικό υπεύθυνο της Πανεπιστημιακής Ανασκαφής των Φιλιππων, στα ευρήματα της οποίας ανήκουν τα εφυαλωμένα κεραμικά όστρακα που μελετώνται εδώ, ο οποίος μου παραχώρησε το υλικό (η μελέτη του οποίου αποτέλεσε κεφάλαιο διδακτορικής διατριβής). Για τα σχέδια των αγγείων ευχαριστίες οφείλω στον συνάδελφο αρχαιολόγο κ. Σταύρο Ζαχαριάδη.

1. Ο Ορλάνδος χρησιμοποιεί τον όρο *υδρύαλος*, όπως ονομάζονται τα πυριτικά άλατα των αλκαλίων (νάτριο, κάλιο) που είναι τα μόνα που διαλύονται στο νερό, για να ορίσει το κίτρινο βερνίκι που κάλυπτε βυζαντινά αγγεία της Ρόδου και έδιδε σπιλνότητα στην εξωτερική επιφάνειά τους [Αν. Ορλάνδου, «Βυζαντινά αγγεία Ρόδου», *ABME* 6 (1948) 223].

2. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Μεσαιωνική Εφυαλωμένη Κεραμική της Κύπρου. Τα εργαστήρια της Πάφου και Λαπήθου*, Θεσσαλονίκη 1996 (διδ. διατρ.), σ. 43.

3. R. B. K. Whitehouse, «Medieval Glazed pottery of Lazio», *BSR* 32 (1967) 43.

4. R. Stevenson, «The eastern Mediterranean: glazed pottery», *MedArch* 13 (1969) 144-145. Πρβλ. L. Paroli, «Ceramiche in vetriate da un contesto dell' VIII secolo della Crypta Balbi - Roma», *La ceramica invetriata tardoantica e alto medievale in Italia (a cura di L. Paroli)*, *Atti del Seminario certosa di Pontignano (Siena)*, 23-24.02.1990, Firenze 1992, σσ. 351-377 και W. J. Macaulay – R. B. K. Stevenson, *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, Oxford 1947, σσ. 31-63.

5. Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Εφυαλωμένη κεραμική από την Ελεύθερα: νέα στοι-

Κατά τις ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων ετών στις οικοδομικές νησίδες ανατολικά του Οκταγώνου των Φιλίππων (εικ. 1) βρέθηκαν όστρακα τα οποία φέρουν στην εξωτερική τους επιφάνεια και ενίοτε και στην εσωτερική παχύ ή λεπτό στρώμα εφυάλωσης. Οι νομισματικές ενδείξεις των χώρων, στους οποίους βρέθηκαν τα εφυαλωμένα όστρακα, θέτουν με ασφάλεια τα δύο βασικά χρονολογικά όρια⁶, καθώς τα ανασκαφικά στρώματα, σύμφωνα με τα ημερολόγια της ανασκαφής⁷ βρέθηκαν αδιατάρακτα. Ως *terminus ante quem* τίθενται τα τέλη του 6ου αι., καθώς νεότερες οικιστικές φάσεις της νησίδας (Ο.Ν.) 4 των Φιλίππων τοποθετούνται την εποχή του Μαυρικίου-Τιβέριου (582-602)⁸. Ως *terminus post quem* ορίζονται οι περιόδοι βασιλείας των αυτοκρατόρων Μαρκιανού (450-457) και Λέοντα Α' (457-474).

1. Τα εφυαλωμένα όστρακα της οικοδομικής νησίδας 4 των Φιλίππων

α. Κατάλογος ευρημάτων

1. Σώζεται τμήμα από τον λαιμό, χείλος και γένεση λαβής μικρού επιτραπέζιου σκεύους. Ο λαιμός έχει ύψος 0,03μ. και διάμετρο 0,05μ. Σε αυτόν στηρίζεται χείλος διατομής όρθιου εχίνου (διάμετρος: 0,06μ.) που στην εξωτερική του επιφάνεια διαμορφώνει ταινία πλάτους 0,005μ. Στη βάση του χείλους διακρίνεται ίχνος γένεσης κάθετης λαβής. Η εξωτερική επιφάνεια φέρει σκούρη λαδοπράσινη εφυάλωση. Το στρώμα του υαλώματος είναι σχετικά παχύ και διαφανές. Η πρόσφυση στην πλήρη επιφάνεια είναι καλή, ενώ η υάλωση έχει στιλπνότητα. Πηλός λεπτόκοκκος με αμμώδεις προσμείξεις και πετραδάκια, 10YR ανοικτό γκρι 7/1 (εικ. 2, 2α).

2. Σώζονται δύο όστρακα που συνανήκουν, αλλά δεν συγκολλώνται. Πρόκειται για μία λαβή, που μιμείται τριταινωτή και θα ήταν κάθετα τοποθετημένη στο σώμα του αγγείου. Το δεύτερο όστρακο αποτελεί μέρος του σώματος και του ώμου του αγγείου (πάχος: 0,05μ.) που σώζει το ίχνος της

χεία για την εμφάνιση της εφυάλωσης στο Βυζάντιο», *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερα, τομέας Ι*, τ. 1, Ρέθυμνο 2005, σ. 209.

6. Δυστυχώς δεν είμαστε σε θέση να προβούμε σε επιμέρους χρονολογικές ταυτίσεις, αφού η αποθήκευση των ευρημάτων για άγνωστους λόγους δεν συνοδεύτηκε από την ένδειξη του στρώματος, στο οποίο ανήκαν. Αυτό δημιουργεί μία τεράστια δυσκολία ως προς την ασφάλεια των χρονολογικών ταυτίσεων, την οποία προσπαθούμε να ξεπεράσουμε με αναφορές σε άλλα δεδομένα (ανασκαφικά, νομισματικά, τυπολογικές συγκρίσεις κ.λπ.).

7. Η Ο.Ν. 4 των Φιλίππων ανασκάφηκε σε διάστημα έξι ανασκαφικών περιόδων από το 1988 έως το 1993.

8. Μάλιστα στο βόρειο τμήμα της Ο.Ν. 4 τα νομίσματα του Μαυρικίου-Τιβέριου βρέθηκαν κάτω από εκτεταμένο στρώμα καταστροφής με έντονα ίχνη καύσης.

απόληξης λαβής. Η εξωτερική επιφάνεια και των δύο καλύπτεται από σκούρη πράσινη εφυσωμένη απλωμένη καλά σε παχύ στρώμα πάνω στην πήλινη επιφάνεια. Είναι θαμπή. Πηλός μερικώς λεπτόκοκκος με πετραδάκια και μικρές πετρούλες, 5YR ρόζ 7/4 (εικ. 3).

3. Σώζεται τμήμα από τον λαιμό, χείλος και λαβή οινόχους. Ο λαιμός έχει ύψος 0,025μ. και διάμετρο 0,024μ. Σε αυτόν στηρίζεται χείλος διατομής εχίνου που στην εξωτερική του επιφάνεια διαμορφώνει ταινία πλάτους 0,005μ. Από το μέσο της περίπου γεννάται λαβή πεπλατυσμένη πάχ. 0,009μ. και κάθετη. Η εξωτερική επιφάνεια φέρει σκούρη λαδοπράσινη εφυσωμένη. Το στρώμα του υαλώματος είναι παχύ και αδιαφανές. Η πρόσφυση στην πήλινη επιφάνεια είναι καλή, ενώ η υάλωση δεν έχει στυλπνότητα. Πηλός λεπτόκοκκος με αμμώδεις προσμείξεις και πολύ μικρά πετραδάκια, 5YR κιτρινέρυθρο 5/6.

4. Σώζεται τμήμα από τον λαιμό, χείλος και γένεση λαβής μικρής οινόχους. Ο λαιμός έχει ύψος 0,025μ. και διάμετρο 0,024μ. Σε αυτόν στηρίζεται χείλος (διαμέτρου 0,042μ.) διατομής εχίνου που στην εξωτερική του επιφάνεια διαμορφώνει ταινία πλάτους 0,011μ. Από τη βάση της περίπου γεννάται λαβή κάθετη. Η εξωτερική επιφάνεια φέρει λαδοπράσινη εφυσωμένη. Το στρώμα του υαλώματος είναι πολύ λεπτό και σχετικά διαφανές. Η πρόσφυση στην πήλινη επιφάνεια δεν είναι καλή. Φέρει πολλές απολεπίσεις. Πηλός λεπτόκοκκος με λίγες αμμώδεις προσμείξεις και πολύ μικρά πετραδάκια, 5YR κιτρινέρυθρο 5/8 (εικ. 4).

5. Σώζεται τμήμα από τον λαιμό, χείλος και γένεση λαβής μικρής οινόχους. Ο λαιμός έχει ύψος 0,02μ. και διάμετρο 0,035μ. Σε αυτόν στηρίζεται χείλος ανακαμπτόμενο (διαμέτρου 0,057μ.) που στην εξωτερική του επιφάνεια διαμορφώνει ταινία πλάτους 0,022μ. Από τη βάση της περίπου γεννάται λαβή πεπλατυσμένη και κάθετη. Η εξωτερική επιφάνεια φέρει καστανοκίτρινη εφυσωμένη. Υπάρχουν πολλές απολεπίσεις, καθώς το στρώμα του υαλώματος είναι πολύ λεπτό. Είναι, επίσης, διαφανές και γυαλιστερό. Πηλός λεπτόκοκκος με αμμώδεις προσμείξεις και πολύ μικρά πετραδάκια, 7,5YR κιτρινέρυθρο 7/6.

6. Σώζεται το σώμα και τμήμα από τον λαιμό μικρών διαστάσεων κλειστού αγγείου (μέγ. σωζ. ύψους: 0,065μ.). Το σώμα καμπυλώνεται έντονα και πατά σε επίπεδο πυθμένα (διαμέτρου 0,04μ.). Ο λαιμός (πάχους 0,0025μ.) φαίνεται ότι ήταν κυλινδρικός και στη βάση του φέρει διακόσμηση από τρεις παράλληλες περιμετρικές ραβδώσεις. Τα ελάχιστα ίχνη ανοικτής καστανοκίτρινης εφυσωμένης που σώζονται σε διάφορα σημεία του σώματος και του λαιμού φανερώνουν την κακή πρόσφυση του υαλώματος πάνω στην πήλινη επιφάνεια. Πάντως, πρόκειται για λεπτό στρώμα υαλώματος, διαφα-

νές και μερικώς γυαλιστερό. Πηλός λεπτόκοκκος, αρκετά καθαρός, 7,5YR κιτρινέρυθρο 7/6 (εικ. 5, 5α).

Χρονολόγηση: μέσα 5ου αι.

Ανασκαφικά παράλληλα: (ως προς το σχήμα) Βουλγαρία, Κάστρο των Ιατρών [στρώμα IV, π. 325-422 βλ. G. Bookisch – B. Böttger, «Spättrömische und frühbyzantinische Keramik», *Klio* 47 (1966) εικ. 16, αρ. 280]. Πέογη (3ος-5ος αι., βλ. N. Atik, «Die Keramik aus den Südthermen von Perge», *Ist. Mit. Beiheft* 40, αρ. 41, εικ. 49).

7. Σώζεται τμήμα από τον λαμιό, γένεση λαβής και σώματος μικρού σκεύους (μέγ. σωζ. ύψος: 0,07μ., μέγ. σωζ. πλάτος: 0,06μ. και πάχος 0,005μ.). Ο λαμιός έχει σωζόμενο ύψος 0,06μ. και διάμετρο 0,04μ. και φέρει κεντρική ράχη, από την οποία γεννιούνται οι λαβές ωοειδούς διατομής, πάχους 0,01μ. και κάθετες. Η εξωτερική του επιφάνεια είναι στρωμένη με παχύ στρώμα σκούρης λαδοπράσινης εφυάλωσης, η οποία είναι συμπαγής και γυαλιστερή. Πηλός λεπτόκοκκος με αμμώδεις προσμείξεις 2,5YR ερυθρό 5/6.

8. Σώζεται τμήμα από το σώμα, λαμιό, λαβή και γένεση λαβής μικρού αγγείου. Ο λαμιός έχει διάμετρο 0,03μ. και φέρει σχεδόν ανεπαίσθητα σχηματιζόμενη κεντρική ράχη, από την οποία γεννιούνται δύο λαβές, κάθετες και τετράγωνης διατομής (σώζεται η μία). Το χείλος είναι διατομής σπείρας (διάμ. 0,04μ.). Το σώμα (πάχ. 0,03μ.) δημιουργεί αποστρογγυλεμένη γωνία με το κάτω μέρος του αγγείου στο ύψος της απόληξης της λαβής. Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου φέρει στρώμα λαδοπράσινης εφυάλωσης με σχετικά καλή πρόσφυση στην πήλινη επιφάνεια. Η εφυάλωση είναι γυαλιστερή και συμπαγής. Πηλός λεπτόκοκκος με αμμώδεις προσμείξεις, 5YR κιτρινέρυθρο 5/6.

9. Σώζεται τμήμα από τον λαμιό, λαβή και γένεση λαβής αγγείου. Ο λαμιός έχει διάμ. 0,10μ. και φέρει κεντρική ράχη, από την οποία γεννιούνται δύο λαβές, κάθετες και ωοειδούς διατομής (σώζεται μέρος της μίας). Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου έχει στρώμα ανοικτού λαδοπράσινου χρώματος εφυάλωσης με σχετικά καλή πρόσφυση στην πήλινη επιφάνεια. Η εφυάλωση είναι γυαλιστερή και συμπαγής. Πηλός λεπτόκοκκος με αμμώδεις προσμείξεις και πολύ μικρά πετραδάκια, 7,5YR κιτρινέρυθρο 7/6.

10. Σώζεται τμήμα από το σώμα, λαμιό, λαβή και γένεση λαβής μικρού αγγείου. Ο λαμιός είναι υψηλός και έχει διάμ. 0,03μ. και φέρει κεντρική ράχη από την οποία γεννιούνται δύο λαβές, κάθετες και πεπλατυσμένες (πάχ. 0,01μ.). Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου έχει παχύ στρώμα λαδο-κάστανης εφυάλωσης με καλή πρόσφυση στην πήλινη επιφάνεια. Η εφυάλωση είναι γυαλιστερή και συμπαγής. Το σώμα (πάχ. 0,005μ.), στο σημείο γένεσης του λαμιού, φέρει εγχάρακτη διακόσμηση από πλάγιες επάλληλες, παράλλη-

λες γραμμές. Πηλός λεπτόκοκκος με αμμώδεις προσμείξεις, 2,5YR ερυθρό 5/6 (εικ. 6).

11. Σώζεται τμήμα από σώμα και χείλος βαθέος πινακίου. Η άνω επιφάνεια του χείλους κοσμεύεται από ιχθυάκανθα, επάνω στην οποία στρώνεται ικανό στρώμα κιτρινωπής γυαλιστερής εφυάλωσης. Πηλός 2,5YR ανοικτό καστανέρυθρο 6/4 (εικ. 7).

Χρονολόγηση: μέσα - τέλη βου αι.

Παράλληλα: Η τομή του χείλους στη Θάσο (C. Abadie-Reynal – J. -P. Sodini, *La céramique paléochrétienne de Thasos*, Athènes 1992, CF190). Σάμος K3836 (τέλη βου αι.) [H. P. Isler, «Heraion von Samos: Eine frühbyzantinische Zisterne», *AM* 84 (1969) πίν. 23]. Η διακόσμηση απαντά σε βορειοαφρικάνικα πινάκια (Conimbriga, 465-468, *Atlante delle Forme Ceramiche* στο *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale*, Roma 1981, τόμ. I, πίν. XXXIX, αρ. 4, σελ. 90). Παρόμοια διακόσμηση σε πινάκιο από τη Σαβρόθα που ανήκει σε παραλλαγή του τύπου Hayes 70 (J. W. Hayes, *A Supplement to Late Roman Pottery*, London 1980, σ. 119, εικ. 20.8) και χρονολογείται στον ύστερο 4ο και πρώιμο 5ο αι.

12. Σώζεται τμήμα από το χείλος και σώμα πινακίου. Το τοίχωμα του σώματος έχει πάχος 0,02μ. Το χείλος είναι διατομής εχίνου και επίπεδο στην άνω επιφάνειά του (πλάτος: 0,027μ.). Η διάμετρος του είναι 0,24μ. Στην άνω επιφάνεια του χείλους και στην εξωτερική επιφάνεια του σώματος σώζονται ταινία από ανάγλυφες κυματοειδείς ραβδώσεις. Πηλός λεπτόκοκκος με αμμώδεις προσμείξεις και πετραδάκια, μίκα. Χρώμα αδιάγνωστο. Εσωτερικά και εξωτερικά στρώνεται με στρώμα λαδοπράσινης εφυάλωσης, μη γυαλιστερής.

Χρονολόγηση: μέσα - τέλη βου αι. (τομή χείλους όμοια με προηγούμενο).

13. Σώζεται τμήμα από το σώμα, χείλος και μία λαβή πιθανότατα χύτρας. Το χείλος (διάμ. 0,17μ.) είναι διατομής εχίνου με πατούρα στην άνω επιφάνειά του. Στο ύψος της λαβής, υπάρχει ζώνη (πλ. 0,06μ.) από οριζόντιες και παράλληλες εγχαράξεις. Η λαβή είναι κάθετη, κυλινδρικής διατομής και ημικυκλική. Στην εξωτερική επιφάνεια αδέξια χυμένη καστανοκίτρινη εφυάλωση. Πηλός λεπτόκοκκος με αμμώδεις προσμείξεις και πετραδάκια, 5YR κιτρινέρυθρο 7/8 (εικ. 8, 8α).

14. Σώζεται τμήμα από το σώμα, χείλος και μία λαβή. Το χείλος (διάμ. 0,254μ.) είναι διατομής όρθιου εχίνου με πατούρα στην άνω επιφάνειά του. Η λαβή είναι κάθετη, με κεντρική ράχη και ημικυκλική. Στην εξωτερική επιφάνεια του σώματος (όπου διακρίνονται μαλακές ραβδώσεις) και στην εσωτερική του χείλους, η λαδοπράσινη εφυάλωση είναι θαμπή και σε παχύ στρώμα. Πηλός λεπτόκοκκος με αμμώδεις προσμείξεις και πετραδάκια, 2,5YR ανοικτό λαδί - καστανό 5/4.

15. Σώζεται τμήμα από σώμα μαγειρικού σκεύους, που σώζει και μία λαβή. Η λαβή είναι κάθετη, με περιχέλωμα. Το σώμα έχει πάχος 0,004μ. Η εξωτερική επιφάνεια είναι καλυμμένη με σκούρη καστανή θαμπή εφυάλωση. Πηλός χονδροκόκκος με αμμώδεις προσμείξεις και πάρα πολλά πετραδάκια. Χρώμα αδιάγνωστο.

β. Παρατηρήσεις στα εφυαλωμένα όστρακα της Ο.Ν. 4 των Φιλιππων

Τα εφυαλωμένα όστρακα που βρέθηκαν κατά τις ανασκαφικές έρευνες στην Ο.Ν. 4 των Φιλιππων φαίνεται ότι ανήκουν σε αγγεία που έχουν απλά σχήματα και δεν φέρουν ιδιαίτερη διακόσμηση. Το μοναδικό στοιχείο καλλωπισμού είναι η στιλπνότητα και το χρώμα της εφυάλωσης που προσδίδουν στο αγγείο άγγιγμα λαμπρότητας και πολυτέλειας, δημιουργώντας την ψευδαίσθηση του μεταλλικού σκεύους.

Στον πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζονται τα είδη του πηλού των σκευών που στην εξωτερική τους επιφάνεια ή / και στην άνω επιφάνεια του χείλους φέρουν εφυάλωση:

ΤΥΠΟΣ ΑΓΓΕΙΟΥ (ΣΤΟ ΟΠΟΙΟ ΑΝΗΚΕΙ ΤΟ ΟΣΤΡΑΚΟ)	ΠΗΛΟΣ	ΕΦΥΑΛΩΣΗ
Οινοχόη	2,5YR ερυθρό 5/6	α. Παχύ στρώμα σκούρης λαδοπράσινης εφυάλωσης η οποία είναι συμπαγής και γυαλιστερή (αφ. 7). β. Παχύ στρώμα λαδο-κάστανης εφυάλωσης με καλή πρόσφυση στην πήλινη επιφάνεια. Η εφυάλωση είναι γυαλιστερή και συμπαγής. Στο σημείο γένεσης του λαϊμού υπάρχει εγχάρακτη διακόσμηση από πλάγιες επάλληλες, παράλληλες γραμμές (αφ. 10).
Χύτρα	2,5YR ανοικτό λαδί-καστανό 5/4.	Στην εξωτερική επιφάνεια του σώματος (όπου διακρίνονται μαλακές ραβδώσεις) και στην εσωτερική του χείλους, η λαδοπράσινη εφυάλωση είναι θαμπή και σε παχύ στρώμα (αφ. 14).

ΤΥΠΟΣ ΑΓΓΕΙΟΥ (ΣΤΟ ΟΠΟΙΟ ΑΝΗΚΕΙ ΤΟ ΟΣΤΡΑΚΟ)	ΠΗΛΟΣ	ΕΦΥΑΛΩΣΗ
Πινάκιο	2,5 YR ανοικτό καστανέρυθρο 6/4.	Η άνω επιφάνεια του χείλους κοσμείται από ιχθυάκανθα επάνω στην οποία στρώνεται ικανό στρώμα κιτρινωπής γυαλιστερής εφυάλωσης (αρ. 11).
Οινοχόη	5YR ρόζ 7/4	Σκούρη πράσινη εφυάλωση. Το στρώμα είναι παχύ και έχει καλή πρόσφυση στην πήλινη επιφάνεια. Εφυάλωση θαμπή (αρ. 2).
Οινοχόη	5YR κιτρινέρυθρο 5/6	α. Σκούρη λαδοπράσινη εφυάλωση. Το στρώμα του υαλώματος είναι παχύ και αδιαφανές. Η πρόσφυση στην πήλινη επιφάνεια είναι καλή. Η υάλωση είναι θαμπή (αρ. 3). β. Λαδοπράσινη εφυάλωση με σχετικά καλή πρόσφυση στην πήλινη επιφάνεια. Η εφυάλωση είναι γυαλιστερή και συμπαγής (αρ. 8).
Οινοχόη	5YR κιτρινέρυθρο 5/8	Λαδοπράσινη εφυάλωση σε πολύ λεπτό και σχετικά διαφανές. Η πρόσφυση στην πήλινη επιφάνεια δεν είναι καλή. Φέρει πολλές απολείψεις (αρ. 4).
Χύτρα	5YR κιτρινέρυθρο 7/8	Στην εξωτερική επιφάνεια αδέξια χυμένη καστανοκίτρινη εφυάλωση (αρ. 13).
Μικρό αποθηκευτικό σκεύος	7,5YR λευκός 8	Εσωτερικά και εξωτερικά στρώνεται στρώμα υάλωσης χρώματος κιτρινοκάστανου και μάτ ⁹ .

9. Πρόκειται για τμήμα από χείλος και σώμα μικρού αποθηκευτικού σκεύους. Το χείλος είναι διατομής εχίνου και επίπεδο στην άνω επιφάνειά του. Ο πήλος είναι λεπτόκοκκος με αμμόδεις προσμίξεις, αρκετή μίκα, 7,5YR λευκός 8. Η εφυάλωση είναι μάτ. Το

ΤΥΠΟΣ ΑΓΓΕΙΟΥ (ΣΤΟ ΟΠΟΙΟ ΑΝΗΚΕΙ ΤΟ ΟΣΤΡΑΚΟ)	ΠΗΛΟΣ	ΕΦΥΑΛΩΣΗ
Οινοχόη	7,5YR κίτρινέ- ρυθρο 7/6	α. Ανοικτή καστανοκίτρινη εφυάλωση της οποίας ελάχιστα ίχνη σώζονται σε διάφορα σημεία του σώματος και του λαμού και φανερώνουν την κακή πρόσφυση του υαλώματος πάνω στην πήλινη επιφάνεια. Λεπτό στρώμα υαλώματος, διαφανές και μερικώς γυαλιστερό (αφ. 6). β. Στρώμα ανοικτού λαδοπράσινου χρώματος εφυάλωσης με σχετικά καλή πρόσφυση στην πήλινη επιφάνεια. Η εφυάλωση είναι γυαλιστερή και συμπαγής (αφ. 9).
Οινοχόη	7,5YR κίτρινέ- ρυθρο 7/6	Καστανοκίτρινη εφυάλωση με πολλές απολεπίσεις, καθώς το στρώμα του υαλώματος είναι πολύ λεπτό. Είναι, επίσης, διαφανές και γυαλιστερό (αφ. 5).
Οινοχόη	10YR ανοικτό γκρί 7/1.	Σκούρη λαδοπράσινη εφυάλωση. Το στρώμα του υαλώματος είναι σχετικά παχύ και διαφανές. Η πρόσφυση στην πήλινη επιφάνεια είναι καλή, ενώ η υάλωση έχει στιλπνότητα (αφ. 1).
Πινάκιο	Χρώμα αδιάγνωστο	Στην άνω επιφάνεια του χείλους και στην εξωτερική επιφάνεια του σώματος σώζει ταινία από ανάγλυφες κυματοειδείς ραβδώσεις. Εσωτερικά και εξωτερικά στρώνεται με στρώμα λαδοπράσινης εφυάλωσης, μη γυαλιστερής (αφ. 12).

όστρακο φυλάσσεται στον φοριαμό A/1, διάχ. A6, A7-8 της Αποθήκης της Πανεπιστημιακής Ανασκαφής των Φιλίπων.

ΤΥΠΟΣ ΑΓΓΕΙΟΥ (ΣΤΟ ΟΠΟΙΟ ΑΝΗΚΕΙ ΤΟ ΟΣΤΡΑΚΟ)	ΠΗΛΟΣ	ΕΦΥΑΛΩΣΗ
Μαγειρικό σκεύος	Χρώμα αδιάγνωστο	Η εξωτερική επιφάνεια είναι καλυμμένη με σκούρη καστανή θαμπή εφυάλωση (αφ. 15).
Χύτρα	Χρώμα αδιάγνωστο	Παχύ στρώμα σκούρης λαδοπράσινης, στιλπνής εφυάλωσης με καλή πρόσφυση μόνον στην εξωτερική επιφάνεια με ελάχιστες αποκολλημένες σταγόνες στο εσωτερικό του χείλους ¹⁰ .

Πρόκειται, δηλαδή, ως επί το πλείστον για επιτραπέζια σκεύη και ελάχιστα μαγειρικά σκεύη. Τρία είναι τα βασικά στοιχεία που πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να επισημανθούν. Το πρώτο σχετίζεται με τη χρήση του υαλώματος κυρίως στην εξωτερική επιφάνεια των σκευών. Το δεύτερο στοιχείο αφορά στην ιδιαίτερη τυπολογία των αγγείων με την εφυάλωση, καθώς δεν απαντούν παράλληλα σε άλλες περιοχές. Το τρίτο στοιχείο είναι το υλικό κατασκευής του αγγείου, που παρουσιάζει μία μεγάλη ποικιλία. Μάλιστα, ο δημοφιλέστερος πηλός των Φιλίππων (*Munsell 7,5YR* κιτρινέρυθρος 7/6) εντοπίστηκε σε λίγες περιπτώσεις.

Αν και η εφυαλωμένη κεραμική της Ο.Ν. 4 των Φιλίππων αντιπροσωπεύει ένα μικρό ποσοστό της κεραμικής που διακινούνταν στον οικισμό των Φιλίππων, ενός δηλαδή ακμάζοντος αστικού κέντρου στην ενδοχώρα του Βορείου Αιγαίου, η χρήση της εφυάλωσης μόνο σε τμήματα των αγγείων, η παρουσία κάτω από το στρώμα του υαλώματος ταινίας εγχάρακτων γραμμών και η συνύπαρξη διαφανούς διαφόρων χρωματισμών εφυάλωσης με καλή πρόσφυση στην επιφάνεια του αγγείου ή με πολλές απολεπίσεις (αποτέλεσμα του διαφορετικού σημείου διαστολής του πηλού και του υαλώματος) με την αδιαφανή σκούρη πράσινη εφυάλωση η οποία δημιουργεί επάνω στο αγγείο ένα ισχυρό λείο στρώμα, πιθανότατα μαρτυρεί πειραματικό στάδιο προς απόκτηση μιας νέας τεχνικής η οποία ενδεχομένως να μην είχε εισέτι προσδιορισθεί. Με άλλα λόγια, οι τεχνίτες των Φιλίππων ίσως αναζη-

10. Πρόκειται για όστρακο από σώμα και χείλος χύτρας με δύο κάθετες λαβές και χείλος, που στην άνω επιφάνειά του διαμορφώνει πατούρα για το κάλυμμα. Ο πηλός είναι λεπτόκοκκος με αμμόδεις προσμείξεις. Το χρώμα του δεν αναγνωρίζεται. Φυλάσσεται στον φοριαμό Α/1, διάχ. α3 της Αποθήκης της Πανεπιστημιακής Ανασκαφής των Φιλίππων.

τούσαν κάτι νέο, χωρίς, ωστόσο, να υπάρχει ακόμη σχηματοποιημένη εικόνα για το αντικείμενο της αναζήτησής τους. Αυτό έμελλε να αποκαλυφθεί πολύ αργότερα, στα δείγματα της μεσαιωνικής εφυαλωμένης κεραμικής των επόμενων αιώνων.

2. Τα πρώτα δείγματα εφυαλωμένων αγγείων της βυζαντινής αυτοκρατορίας (324-1453)

Η χρονολόγηση των εφυαλωμένων αγγείων των Φιλίππων στον 5ο αι. θέτει επί τάπητος το πρόβλημα της «εμφάνισης της εφυάλωσης στο Βυζάντιο». Η χρήση των εισαγωγικών στην παραπάνω φράση κρίνεται απαραίτητη, καθώς ο ερευνητικός προβληματισμός για την τεχνική της εφυάλωσης εκκινείται, κατά τη γνώμη μας, από λανθασμένη αφετηρία. Με άλλα και απλούστερα λόγια, το πρόβλημα δεν μπορεί να είναι η αρχή, η γένεση της εφυάλωσης στο Βυζάντιο, όπως ουδέποτε στην έρευνα της ιστορίας της βυζαντινής τέχνης δεν τέθηκε θέμα χρονικής αφετηρίας της *εμφάνισής* της.

Πιστεύουμε ότι η τεχνική της εφυάλωσης ανήκει στην παραγωγή της βυζαντινής τέχνης και η χρήση της από τεχνίτες της πόλεως των Φιλίππων κατά τα μέσα και το β' μισό του 5ου αι. τη συνδέει με τα εφυαλωμένα αγγεία παλαιότερων εποχών και άλλων περιοχών, ανακαλώντας στην επιφάνεια το πρόβλημα όχι της αρχής, αλλά της συνέχειας της τεχνικής από τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Είναι αλήθεια ότι στις αρχές του 7ου αι. και με κέντρο την Κωνσταντινούπολη αναπτύσσεται μία νέα κατηγορία εφυαλωμένης κεραμικής, η οποία θα σημαδέψει την κεραμική παραγωγή του Βυζαντίου και ως ένα σημείο θα ταυτιστεί με αυτή. Πρόκειται για την εφυάλωση των αγγείων από λευκό πηλό (*glazed white wares*) που σε μεγάλες ποσότητες βρέθηκαν κατά τις ανασκαφικές εργασίες στο *Sarāçhane*¹¹ (εικ. 9). Ο Hayes διέκρινε πέντε υποκατηγορίες της ιδιαίτερης αυτής κεραμικής παραγωγής (*GWV I, II, III, IV, V*)¹² που καλύπτουν χρονικά το διάστημα από το 600 ως το 1200 περίπου.

Βεβαίως, σύμφωνα με τον Whitehouse, που βασίστηκε σε ανασκαφικά δεδομένα (νομισματικές ενδείξεις, κεραμικά συννευρήματα κ.λπ.), η εφυάλωση ήταν γνωστή στη Δυτική Μικρά Ασία (Ταρσός¹³, *Tscandarlı* κοντά στην Πέργαμο, *Notium* κοντά στην Έφεσο) από τον 1ο π.Χ. αι.¹⁴ Πινάκια και κύ-

11. J. Hayes, *Excavations at Sarāçhane in Istanbul*, New Jersey 1992, σ. 12 (στο εξής: *Sarāçhane*).

12. *Ο.π.*, σσ. 12-320.

13. A. Hochuli-Gysel, *Kleinasiatische glasierte Reliefkeramik und ihrer überitalischen Nachahmungen*, Bern 1977, σ. 52· D. Talbot-Rice, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford 1930, σ. 1.

14. V. Anderson-Stojanović, *STOBI, The Hellenistic and Roman Pottery*, Princeton

πελλα καλύπτονταν εξωτερικά από παχύ στρώμα καστανοκίτρινης εφνάλωσης και πράσινης εσωτερικά, αποδίδοντας την αίσθηση ενός μεταλλικού σκεύους¹⁵. Από τον 1ο αι. μ.Χ. εφυαλωμένα αγγεία με ανάγλυφη διακόσμηση απαντούν σε όλη την Ιταλία, ενώ κατά τον 2ο και 3ο αι., στη Γερμανία, Μοισία, Παννονία και Δακία η εφυαλωμένη κεραμική συνεχίζει να παράγεται και περιλαμβάνει διάφορα σχήματα χωρίς την ανάγλυφη διακόσμηση. Κατά τον 4ο αι. οινοχόες που φέρουν ένα παχύ στρώμα καστανού ως κιτρινο-πράσινου χρώματος εφνάλωσης μόνον στην εξωτερική επιφάνεια, απαντούν σε όλη τη Βόρεια Ιταλία, όπου μάλιστα έχει αποκαλυφθεί και ειδικός κλίβανος (περιοχή Carlino), την Ελβετία και τις ρωμαϊκές επαρχίες της σημερινής Αυστρίας, Ουγγαρίας, Ρουμανίας, της πρώην Γιουγκοσλαβίας¹⁶, στο Stabio της Ελβετίας, στην Albenga της Ιταλίας και Aosta της Γερμανίας¹⁷.

Επιπρόσθετα, εφυαλωμένα αγγεία απαντούν στη Ραβέννα και στο επίνειό της, τις Κλάσσες, από το 400¹⁸. Η εφνάλωση αυτή, όπως και διαφόρων άλλων περιοχών στη Νότια και Κεντρική Ιταλία, χρώματος πρασινωπού ή κίτρινου φαίνεται με βάση τις νομισματικές ενδείξεις ότι ήταν σε χρήση πριν από τον 7ο αι.¹⁹. Τα προϊόντα της Βορείου Ιταλίας του 4ου και 5ου αι. τα οποία πιθανότατα σχετίζονται με τα εφυαλωμένα αγγεία της Παννονίας και της Ραιτίας του 400 μ.Χ. (αν και διαφέρουν ως προς το σχήμα)²⁰, κατά μία άποψη συνδέονται με τα προϊόντα της Κωνσταντινούπολης²¹. Ταυτόχρονα υποστηρίχθηκε ότι ήδη στην Ιταλία πριν από το 600 (βάσει ανασκαφών) γνωστά ήταν και τα εφυαλωμένα αγγεία της Ρώμης (*Forum Ware*)²² τα οποία ίσως αποτέλεσαν το τεχνικό πρότυπο για τα εφυαλωμένα της Κωνσταντινούπολης. Αν υπάρχει ιστορική αλήθεια σε κάποια από τις δύο υποθέσεις, τότε πρέπει να γίνει αποδεκτό ότι την τεχνική αυτή μετέφεραν στην Πόλη από τις επαρχίες πρόσφυγες / μετανάστες κατά τον 7ο αι.²³. Πιθανή

1992, σ. 75. Στα τέλη του 1ου π.Χ. αι. χρονολογείται και ο αποθέτης εργαστηρίου παραγωγής εφυαλωμένων αγγείων που εντοπίστηκε στη Μυτιλήνη (Πούλου-Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 209).

15. Whitehouse, *ό.π.*, 42-43.

16. Anderson-Stojanović, *ό.π.*, σ. 75.

17. Whitehouse, *ό.π.*, 43.

18. Hayes, *Saracchane*, *ό.π.*, σ. 15.

19. K. Dark, *Byzantine Pottery*, Charleston 2001, σ. 60. Στο Tharros της Σαρδηνίας αποκαλύφθηκε κεραμική με διπλή εφνάλωση (πράσινη εξωτερικά και καστανοκίτρινη εσωτερικά) που χρονολογείται επί τη βάση των νομισμάτων στα χρόνια του Ιουστινιανού (527-565) και Ηρακλείου (610-641) (Whitehouse, *ό.π.*, 43).

20. Hayes, *Saracchane*, *ό.π.*, σ. 15.

21. *Ο.π.*

22. *Ο.π.*, σ. 15 σημ. 22.

23. Dark, *ό.π.*, σ. 60.

ακόμη είναι και η ταυτόχρονη εφαρμογή της τεχνικής της εφυάλωσης σε διαφορετικές περιοχές κατά την ίδια χρονική περίοδο²⁴.

Εκτός από τις παραπάνω περιοχές, στον χώρο των Βαλκανίων, στη Βουλγαρία η εφυάλωση χρονολογείται στον 4ο και 5ο αι.²⁵. Στην περιοχή των Στόβων εφυαλωμένα αγγεία εντοπίστηκαν σε ανασκαφικά στρώματα του ύστερου 4ου και πρώιμου 5ου αι., ενώ ελάχιστα ευρήματα τοποθετούνται στον 3ο αι.²⁶. Πρόκειται για *mortaria*, πινάκια βαθιά και ρηγά και οινοχόες. Διακρίνονται, μάλιστα, τέσσερις διαφορετικές περιπτώσεις εφυάλωσης: 1) (σε όλο το αγγείο) Το στρώμα της υάλωσης είναι λεπτό, απλώνεται σε όλη την επιφάνεια του σκεύους και έχει πρασινοκάστανο χρώμα (ύστερος 4ος – πρώιμος 5ος αι.)²⁷. Πρασινοκάστανη εφυάλωση σε παχύ στρώμα απαντά σε βαθύ πινάκιο του ύστερου 4ου αι.²⁸. Επίσης, σε τμήμα βάσης απαντά σκούρη κιτρινοκάστανη εφυάλωση²⁹. Καστανή εφυάλωση παρατηρήθηκε σε πινάκιο³⁰, 2) (μόνο στην εξωτερική επιφάνεια) Η εφυάλωση είναι κιτρινέρυθρη και πρασινοκάστανη σε οινοχόες³¹, ενώ λαδοκάστανη σε κλειστό αγγείο³², 3) (στο εσωτερικό και σε τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας) Η εφυάλωση είναι γυαλιστερή και σκούρου καστανέρυθρου χρώματος (4ος αι.)³³. Τα *mortaria* στην πλειοψηφία τους φέρουν πρασινωπή έως πρασινοκάστανη εφυάλωση στο χείλος και στο εσωτερικό³⁴ και 4) (στο εξωτερικό και σε τμήμα της εσωτερικής επιφάνειας) Η εφυάλωση είναι πρασινοκίτρινη³⁵. Αγγεία κλειστού σχήματος με εφυάλωση όμοια στους Στόβους και στην Παννονία χρονολογούνται στα 350 με 361³⁶.

Ακόμη παραπέρα πρασινωπή εφυάλωση με βάση οξειδία του μολύβδου παρατηρήθηκε σε αγγεία της μονής του Αγ. Λώτ στο Deir ain' Abata της Ιορδανίας. Τα αγγεία αυτά όμοια τυπολογικά με τα ερυθροβαφή καλής ποιότητας σκεύη (*red-slipped fine – wares*) του 5ου αι., τοποθετήθηκαν στην ίδια χρονική περίοδο³⁷. Ως εκ τούτου είναι πιθανόν η εφυαλωμένη κεραμική

24. Dark, *ό.π.*, σ. 60.

25. *Ό.π.*, σ. 59 σημ. 8: G. Kuzmanov, «Spätantike glasierte Keramik aus Bulgarien», *Archaeologia Bulgarica* II.1 (1998) 81-95.

26. Anderson-Stojanović, *ό.π.*, σ. 76.

27. *Ό.π.*, σ. 76, αρ. 520.

28. *Ό.π.*, σ. 76, αρ. 524.

29. *Ό.π.*, σ. 76, αρ. 530.

30. *Ό.π.*, σ. 76, αρ. 523.

31. *Ό.π.*, σ. 76, αρ. 526, 528.

32. *Ό.π.*, σ. 76, αρ. 527.

33. *Ό.π.*, σ. 76, αρ. 521.

34. *Ό.π.*, σ. 76.

35. *Ό.π.*, σ. 76, αρ. 525.

36. J. Wiseman – D. Manozissi, «Excavations at Stobi, 1971», *AJA* 76 (1972) 418-419.

37. Dark, *ό.π.*, σ. 59.

να χρησιμοποιούνταν ήδη στην παλαιοχριστιανική Παλαιστίνη³⁸. Εφυαλωμένα αγγεία του 6ου και 7ου αι. ανακαλύφθηκαν στο Ανεμούριο της Ν. Μικράς Ασίας, όπου τα στρώματα με βάση τα νομίσματα χρονολογήθηκαν στην εποχή του Ιουστινιανού και των διαδόχων του³⁹.

Αν και οι ποσότητες εφυαλωμένων αγγείων στις προαναφερθείσες θέσεις από τον 4ο ως τον 6ο αι. είναι μικρές, εντούτοις αποδεικνύουν τη μεγάλη διάδοση της εφυαλωμένης κεραμικής σε μεγάλη έκταση σε όλη την αυτοκρατορία ήδη από τον 4ο αι.⁴⁰. Οπότε φαίνεται ότι η φράση «η εφυαλωμένη κεραμική δεν υπάρχει στη βυζαντινή αυτοκρατορία πριν από τις αρχές του 7ου αι.» στερείται ακρίβειας⁴¹. Αυτή η άποψη επικράτησε, καθώς μεγάλη ποσότητα εφυαλωμένων αγγείων εντοπίστηκαν στο *Sarac’hane* στην Κωνσταντινούπολη, στο στρώμα 30 χρονολογημένο περί το 650/670 και στο ναυάγιο III της βραχονησίδας του *Yassi Ada*, που τοποθετείται χρονικά στο 625/626. Καθώς, όμως τον 7ο αι. στην *Κωνσταντινούπολη* δεν παρατηρούμε απλά την εμφάνιση της νέας αυτής τεχνικής, αλλά βρισκόμαστε μπροστά σε εργαστήρια με οργανωμένη παραγωγή, ... (έτσι ώστε) οι αγγειοπλάστες δεν βρίσκονται στα πρώτα βήματα των πειραματισμών⁴², είναι εξόφθαλμο ότι στις αρχές του 7ου αι. δεν γίνονται οι πρώτες προσπάθειες προσέγγισης μιας τεχνικής, η οποία δεν είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί νέα, εφόσον είναι ήδη γνωστή στους τεχνίτες στις δυτικές και τις κεντρικές επαρχίες, αλλά και σε θέσεις του ανατολικού τμήματος της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Πιστεύουμε ότι εγγύτερα στην αλήθεια βρίσκεται η άποψη ότι αυτό που παρατηρείται κατά τον 7ο αι. σε διάφορες θέσεις, συμπεριλαμβανομένης και της Πρωτεύουσας, είναι νέες τεχνικές μέθοδοι εφύαλωσης. Παραδείγματα αυτών των νέων τεχνικών μεθόδων εντοπίστηκαν σε διάφορες θέσεις. Έτσι, στον αποθέτη, που ανασκάφηκε στα ανατολικά του «Επισκοπείου» της Σάμου⁴³, βρέθηκε «σαλτσάριο» (αυτοθερμαινόμενο πήλινο σκεύος, που αποτελείται από δύο μέρη, ένα κούφιο διάτρητο σώμα και ένα πινάκιο στο επάνω μέρος, (α' τέταρτο 7ου αι.) (εικ. 10), του οποίου η άνω επιφάνεια που ερχόταν και σε άμεση επαφή με την τροφή, φέρει καστανοκίτρινη εφύαλωση⁴⁴.

38. Dark, *ό.π.*, σ. 59.

39. C. K. Williams, *Anemurium, The Roman and Early Byzantine Pottery*, Belgium 1989, σσ. 7-30.

40. Dark, *ό.π.*, σ. 59 σημ. 7.

41. Πούλου-Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 209.

42. *Ό.π.*, σ. 210. Πρόκειται για παρατήρηση, στην οποία προβαίνει ο ίδιος ο Hayes, *ό.π.*, σ. 10, στη δημοσίευση των αγγείων του *Sarac’hane*.

43. Ε. Γερούση, «Κεραμικά παλαιοχριστιανικών χρόνων από την περιοχή του “Επισκοπείου” της Σάμου», *ΑΔ* 47-48 (1992-1993) Μέρος Α', Μελέτες, σ. 267.

44. *Ό.π.*, σ. 258, σχ. 7, 8.

Επίσης, στο ναυάγιο του Yassi Ada εντοπίστηκαν μέσα στη γέφυρα του πλοίου τρία εφυαλωμένα αγγεία⁴⁵ μαζί με μία μικρή κούπα που φέρει πρασινοκίτρινη εφυάλωση στο εσωτερικό και στην άνω επιφάνεια του χείλους⁴⁶. Το ναυάγιο του Yassi Ada χρονολογείται γύρω στο 626 με 630⁴⁷, χρονολογία ύστερη σε σχέση με τη λεγόμενη αρχή της εφύαλωσης στο Βυζάντιο. Άλλωστε, αν η υπόθεση για την αφετηρία του ταξιδιού του πλοίου του Yassi Ada σε περιοχή της Μαύρης Θάλασσας είναι σωστή, τότε είναι πιθανόν τα εφυαλωμένα αγγεία του ναυαγίου να προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη. Τα νομίσματα του ναυαγίου παρέχουν ως *terminus post quem* το έτος 625/626 και παρουσιάζουν ως πεδίο δράσης του πλοίου το Βόρειο Αιγαίο. Η απουσία όπλων πιθανότατα σημαίνει ότι το θαλάσσιο ταξίδι έλαβε χώρα μετά την απώθηση των Περσών το 626⁴⁸. Προσέτι, στο ναυάγιο του Yassi Ada εντοπίστηκαν και προϊόντα παλαιότερα της χρονολογίας του ναυαγίου, ως υπολείμματα προηγούμενων φορτίων, τα οποία επαναχρησιμοποιήθηκαν. Γιατί τα εφυαλωμένα να είναι του 625/26;

Περίπου την ίδια εποχή, στην περιοχή του πρωτοβυζαντινού οικισμού της Ελεύθερας της Κρήτης, εντοπίστηκε και ανασύρθηκε σημαντικός αριθμός κεραμικών επιτραπέζιων αγγείων για την κατανάλωση υγρών, τα οποία σώζουν στην εξωτερική τους επιφάνεια γραπτή λευκή διακόσμηση, επάνω στην οποία απλώνεται λεπτό στρώμα διαφανούς υαλώματος που σε πολλές περιπτώσεις φέρει εκτεταμένες απολεπίσεις⁴⁹ (εικ. 11).

Αντίθετα, το στρώμα του υαλώματος στα αγγεία από το Saraçhane χρησιμοποιείται για καθαρά πρακτικούς λόγους που αφορούν στην ιδιότητά του να κάνει την επιφάνεια του αγγείου αδιάβροχη⁵⁰ (εικ. 9). Ο πηλός είναι λευκός⁵¹, ενώ η εφύαλωση καλύπτει μόνον την εσωτερική επιφάνεια. Τρία είδη εφύαλωσης παρατηρήθηκαν: 1) υάλωση γυαλιστερή και στιλπνή σε χρώμα ανοικτό ή σκούρο λαδί, serif, καστανό και πορτοκαλοκάστανο με καλή πρόσφυση με την κεραμική επιφάνεια, 2) υάλωση παχιά και γυαλιστερή ή λεπτή και θαμπή η οποία παρουσιάζει τραχιά όψη εξαιτίας της άμεσης

45. G. F. Bass – F. H. Jr. van Doornick, *Yassi Ada I: A Seventh Century Byzantine Shipwreck*, 1982, σσ. 165-167 εικ. 8-9, 10-11.

46. G. F. Bass, «Underwater Excavations at Yassi Ada: A byzantine Shipwreck», *AA* 77 (1962) 556 εικ. 10.

47. P. G. van Alfen, «New Light on the 7th-c. *Yassi Ada* Shipwreck: Capacities and Standard Sizes of LRA1 Amphoras», *JRA* 9 (1996) 210 σημ. 65.

48. F. H. Van Doorninck Jr, «The Cargo Amphoras on the 7th c. *Yassi Ada* and 11th c. Serçe Limani Shipwrecks: Two Examples of a Reuse of Byzantine Amphorae as Transport Jars», *BCH Suppl. XVIII* (1989) 248.

49. Πούλου-Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σσ. 213-214.

50. *Ο.π.*, σ. 211.

51. J. W. Hayes, «Excavations at *Saraçhane* in Istanbul: A 7th-c. Pottery Group», *DOP* 22 (1968) 216 (στο εξής: «*Saraçhane Pottery*»): Hayes, *Saraçhane*, *ό.π.*, σ. 13.

πρόσφυσης με την κεραμική επιφάνεια και 3) υάλωση γυαλιστερή αδιαγνώστου χρώματος⁵².

Στα αγγεία του *Sarāḥane* κάτω από το στρώμα της υάλου παρατηρείται συνήθως ένα στρώμα ερυθρωπού επιχρίσματος. Πρόκειται για στοιχείο που συνδέει τα εφυαλωμένα λευκά αγγεία με τα αγγεία καλής ποιότητας των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Αυτό προϋποθέτει ένα προχωρημένο στάδιο τεχνικών γνώσεων και συνεπάγεται χρήση της εφυάλωσης σε ήδη παραγόμενα επιχρισμένα προϊόντα. Δηλαδή η τεχνική της εφυάλωσης «ήλθε» στην πρωτεύουσα ολοκληρωμένη και υιοθετήθηκε από τους κεραμείς, που μέχρι τότε, τον 7ο αι., παράγαγαν μόνον επιχρισμένα καλής ποιότητας.

Αλλά και στον ελλαδικό χώρο⁵³ εφυαλωμένα αγγεία εντοπίστηκαν (επί τη βάση του δημοσιευμένου ανασκαφικού υλικού) στην Αθήνα του 4ου και 5ου αι.⁵⁴. Από την υστερορωμαϊκή Κόρινθο προέρχεται τηγάνι που σώζει καστανή εφυάλωση ελαφρώς πρασινίζουσα στο εσωτερικό και σε τμήμα του χείλους⁵⁵. Σε στρώματα των μέσων του 6ου αι. στην περιοχή του Γυμνασίου της Κορίνθου αποκαλύφθηκαν εφυαλωμένα βαθιά πινάκια⁵⁶. Στην Κόρινθο επίσης εντοπίστηκαν και *mortaria* (α' μισό 6ου αι.) τα οποία φέρουν στο μέσο της εσωτερικής επιφάνειας του πυθμένα στρώμα μολύβδινης εφυάλωσης που βοηθά στο άλεσμα των τροφών, και σχετίζονται με εισαγόμενα εφυαλωμένα αγγεία του *Sarāḥane* σε επίπεδο τεχνικής και όχι σχήματος και υαλώματος⁵⁷.

Επιπρόσθετα στις Λουλουδιές της Πιερίας κατά την ανασκαφή ενός επισκοπικού συγκροτήματος το οποίο παρουσιάζει δραστηριότητα από τα

52. Hayes, *Sarāḥane*, *ό.π.*, σφ. 1-25.

53. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να επιστημόνουμε τη μεγάλη σημασία που έχουν για το θέμα, με το οποίο ασχολούμαστε, τα εφυαλωμένα αγγεία που εντοπίστηκαν και ανασύρθηκαν κατά τις ανασκαφικές έρευνες στο γειτονικό νησί της Θάσου. Ωστόσο η δημοσίευση των ευρημάτων αυτών δεν κατέστη εισέτι δυνατή. Μόλις συμβεί αυτό, θα επανέλθουμε στο θέμα με συγκριτική μελέτη των εφυαλωμένων αγγείων Φιλίππων και Θάσου με έτερο άρθρο μας.

54. ...εις τὸν χρόνον τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς εὐρέθη ἐπίσης μάζα, ἣτις ἔχει πιθανῶς παρασκευασθῆ ἐκ χρώματος καὶ πυριτικῶν τινῶν ἄλατος. Αὕτη τικομένη ἐχύνετο ἐντὸς ὕδατος, ὅποτε ἐθρυμματίζετο εἰς κόνιν, ἢ ὅποια διαλύετο εἰς τὸ ὕδωρ καὶ ἐσχημάτιζεν εἶδος ἀλοιφῆς, ὅποτε ὁ πηλὸς ἀπερρόφα τὸ ὕδωρ, ἐνῶ ἡ χρωματικὴ κόνις τῆς ἀλοιφῆς ἔδιδε διὰ τῆς ὀπτήσεως τὸ βερνίκι, δηλ. τῆ γάνωσιν... [Ἀν. Ὁρλάνδου, «Ἐκθεσις περὶ τῶν ἀνασκαφῶν Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς», *AE* (1964) 58].

55. C. Morgan, «The Byzantine Pottery», *Corinth XI*, 1942, σφ. 42, 184, σφ. 65.

56. Wiseman – Manozissi, *ό.π.*, 418 σφμ. 54· Hayes, *Sarāḥane*, *ό.π.*, σ. 13.

57. Hayes, *Sarāḥane*, *ό.π.*, σ. 13 σφμ. 19· J. W. Hayes, «Problèmes de la céramique des VIIème – IXème s. à Salamine et à Chypre», *Colloque «Salamine de Chypre. Histoire et Archéologie: État des recherches»*, Lyon 13-17 mars 1978, Paris 1980, σ. 379. Πρβλ. Whitehouse, *ό.π.*, 44-45· F. W. Deichmann, «Zur Datierung der byzantinischen Reliefkeramik», *AA* 56 (1941) 72-81· Hayes, «Sarāḥane Pottery», *ό.π.*, 216 σφμ. 39· Hayes, *Sarāḥane*, *ό.π.*, σ. 13.

τέλη του 5ου αι. ως τον 7ο αι. εντοπίστηκε εφυαλωμένη κεραμική σε στρώματα, των οποίων οι νομισματικές ενδείξεις οδηγούν στην εποχή του Ιουστινιανού και των διαδόχων του, δηλαδή στο β' μισό του 6ου αι.⁵⁸.

4. Συμπεράσματα

Έτσι, λοιπόν, η εφυάλωση του 5ου και 6ου αι. στους Φιλίππους συνεχίζει μία παράδοση αιώνων, όπως πιθανότατα αυτή που αναπτύχθηκε στην Ιταλία, καθώς ήδη από το β' μισό του 1ου π.Χ. οι Φίλιπποι αποτέλεσαν ρωμαϊκή αποικία⁵⁹. Ο οικισμός εξελίχθηκε σε σημαντικό αστικό κέντρο, ενώ η ανακάλυψη πλήρως οργανωμένου εργαστηρίου υαλουργίας / υαλοποιίας στα μέσα του 5ου αι. αποτελεί σοβαρή ένδειξη για τη δυναμική πορεία της οικονομίας του οικισμού, η οποία επέτρεπε τη λειτουργία εργαστηριακών μονάδων, τα προϊόντα των οποίων κάλυπταν το σύνολο ή σημαντικό μέρος των αναγκών των κατοίκων. Η εφυάλωση στα αγγεία των Φιλιππων είναι διαφόρων χρωμάτων και παρουσιάζει έντονη ποιοτική ποικιλία. Η πρόσφυση στην κεραμική επιφάνεια είναι στις πλείστες των περιπτώσεων καλή, αν και δεν απουσιάζουν και οι περιπτώσεις εκτεταμένων απολεπίσεων⁶⁰.

58. Ε. Μαρκή, «Συμπεράσματα από τις ανασκαφές της 9ης εφορείας βυζαντινών αρχαιοτήτων στη Βόρεια Πιερία», *ΑΕΜΘ* 10Α (1996) 239-255. Η χρονολόγηση των επάνω στρωμάτων της ανασκαφής επί τη βάση της εφυαλωμένης κεραμικής τον 7ο αι. (αυτ., 243) προϋποθέτει την α priori αποδοχή της χρονολόγησης της εφυαλωμένης κεραμικής τον 7ο αι. Αυτό, όμως, αντιστρατεύεται την ύπαρξη νομισμάτων της εποχής του Ιουστινιανού και των διαδόχων του στα ίδια στρώματα (αυτ.). Η έλλειψη νομισματικών ενδείξεων στο β' μισό του 6ου αι. σηματοδοτεί αγροτικό τρόπο ζωής και υποδηλώνει παρακμή του αστικού βίου [πρβλ. περίπτωση Κορίνθου όπου από το β' μισό του 7ου ως τον 9ο αι. δεν βρέθηκαν νομίσματα (βλ. Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1992, σ. 12)]. Η παραγωγή, ωστόσο, εφυαλωμένων αγγείων προϋποθέτει υψηλό οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο (αστικός τρόπος ζωής). Επίσης, τα σχέδια των μαγειρικών σκευών που παραδίδει η ανασκαφέας (Μαρκή, αυτ., σχ. 5 και σχ. 6) προσιδιάζουν σε σκεύη παλαιοχριστιανικής εποχής, κατά την οποία οι τομές είναι πιο ραδινές και τα σώματα των χυτρώων τριγωνικά, παρά σε αντίστοιχα των λεγόμενων σκοτεινών αιώνων, κατά την οποία τα σχήματα γίνονται πιο σφαιρικά (πρβλ. Χ. Μπακιρτζής, *Βυζαντινά Τσουκαλολάγνα*, Θεσσαλονίκη 1989, πίν. 1-8, 10).

Παράλληλα, η ίδια παρουσιάζει εφυαλωμένη οινοχόη, την οποία χρονολογεί στο β' μισό του 7ου αι. (φάση της εργαστηριοποίησης του συγκροτήματος του επισκοπείου) και αναφέρει ότι διαθέτει «λαδί-καφέ εφυάλωση νέας τεχνολογίας» χωρίς να προβαίνει στην επεξήγηση του χαρακτηρισμού «νέας τεχνολογίας» (Ε. Μαρκή, «Χωροθέτηση παραγωγικών και εργαστηριακών δραστηριοτήτων στο επισκοπικό συγκρότημα των Λουλουδιών Πιερίας», *Αρχαιολογικά Τεχνήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή Εποχή (5ος-15ος αι.)*, Ειδικό θέμα 22ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 17-19 Μαΐου 2002, Αθήνα 2004, σ. 44), ο οποίος φαίνεται ότι είναι λανθασμένος.

59. Βλ. Δ. Λαζαρίδης, *Φίλιπποι – Ρωμαϊκή αποικία*, Αθήνα 1973.

60. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών στις νησίδες, που απλώνονται ανατολικά και νότια της Ο.Ν. 4 των Φιλιππων, εντοπίστηκαν και

Στην κατηγορία των εφυαλωμένων αγγείων των Φιλίππων εντάσσονται μαγειρικά σκεύη και οινοχόες. Σε όλα τα αγγεία το στρώμα της εφύαλωσης καλύπτει την εξωτερική επιφάνεια, δημιουργώντας γέφυρες επικοινωνίας ανάμεσα στα αγγεία του 4ου και 5ου αι. των διαφόρων περιοχών της αυτοκρατορίας, αλλά και απομακρύνοντας την παράδοση των Φιλίππων από τα κωνσταντινουπολίτικα αγγεία, των οποίων το υάλωμα περιορίζεται στην εσωτερική επιφάνεια. Η εξωτερική αυτή εφύαλωση στα μαγειρικά σκεύη δημιουργεί συνθήκες στεγανότητας κατά τη διάρκεια παρασκευής της τροφής. Από την άλλη, η εξωτερική εφύαλωση των επιτραπέζιων σκευών πιθανότατα ανταποκρίνεται σε διάθεση καλλωπισμού παρά σε χρηστικές ανάγκες χωρίς βεβαίως να αποκλείεται κάτι τέτοιο.

Η εφυαλωμένη κεραμική είναι πιθανόν να προέκυψε ως εναλλακτική της κατασκευής υάλινων αντικειμένων, καθώς ήδη από τον 4ο αι. κ.ε. (μετά την αναγνώριση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του βυζαντινού κράτους) οι ανάγκες της εκκλησιαστικής και ιδιωτικής λατρείας δημιούργησαν αυξημένη ζήτηση υάλινων κυρίως αντικειμένων. Τα διατάγματα του Μ. Κωνσταντίνου (337), Θεοδοσίου Β' (438) και ο Ιουστινιάνειος κώδικας, με τις ευνοϊκές φορολογικές ρυθμίσεις που προσέφεραν, δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες για να καταστεί το γυαλί απαραίτητο αντικείμενο της οικοσκευής κάθε ιδιωτικής οικίας και κάθε ναού⁶¹. Δίπλα, λοιπόν, στο υάλινο αντικείμενο δεν είναι απίθανο να κατασκευάζεται ένα κεραμικό, το οποίο μοιάζει με εκείνο, αλλά είναι ανθεκτικότερο και ενδείκνυται για τις καθημερινές χρηστικές ανάγκες των οικιών και των ναών.

Λέκτορας Βυζαντινής Αρχαιολογίας
Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ Α. ΤΡΙΒΥΖΑΔΑΚΗ

ανασύρθηκαν όστρακα από εφυαλωμένα αγγεία διαφόρων σχημάτων. Η εφύαλωση των Φιλίππων φαίνεται ότι διαθέτει παλέτα χρωματικών αποχρώσεων με επικρατέστερες τη λαδοπράσινη, κιτρινωπή και καστανοκίτρινη. Σταγόνες εφύαλωσης παρατηρήθηκαν σε αγγεία που δεν φέρουν εφύαλωση, ενώ σε ορισμένα όστρακα η εφύαλωση της εσωτερικής επιφάνειας διαφέρει χρωματικά από αυτή της εξωτερικής. Πάντως, το στρώμα της υάλωσης έχει ικανό πάχος και η πρόσφυση στην κεραμική επιφάνεια είναι καλή. Όλα αυτά πιθανότατα αποτελούν σοβαρές ενδείξεις για τη λειτουργία ντόπιου εργαστηρίου παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής στα μέσα του 5ου αι., όταν το εργαστήριο υαλοργίας άκμαζε και οι τεχνίτες είχαν στη διάθεσή τους κοιτάσματα αργιλικού χόματος από τις εκτεταμένες πεδιάδες στα νοτιοδυτικά του οικισμού για την κατασκευή κεραμικών σκευών.

61. Π. Τριανταφυλλίδη, «Υαλοποιία και υαλοργία κατά την Ύστερη Αρχαιότητα και την περίοδο της Ιπποτοκρατίας στη Ρόδο», «Αρχαιολογικά Τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή Εποχή (5ος-15ος αι.)», Ειδικό θέμα 22ου Συμποσίου βυζαντινής και μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 17-19 Μαΐου 2002, Αθήνα 2004, σ. 328.

SUMMARY

Aggeliki Trivizadaki, *The Glazed Pottery of Philippi. The Succession of an Old Technique.*

The article deals with the glazed pottery found in the early christian city of Philippi (North Greece). During the excavations conducted by the Aristotle University of Thessaloniki, from 1988 to 1994, a great amount of glazed Kitchen Ware and pitchers were found. The glazed pottery of Philippi is dated back to the 5th and 6th c. and continues a tradition that goes back to roman period, since Philippi was a roman colony of the second half of the 1st c. B.C. At the same time, a well organized glassworkshop was found inside the early christian city, providing us indications for the existence of a dynamic economy, which permits the function of workshops inside the city. The products of those workshops satisfy the entire or a great part of the needs of the citizens.

The glazed cover of the Philippi pottery is of various qualities as well as of colours which vary from dark or light oil-green and dark oil-brown, to yellow, yellow-brown or dark brown. Generally speaking, the glazed cover is well attached to the ceramic material, covering the external surface. This, among other things, leads us to the conclusion that the glazed pottery of Philippi follows the 4th and 5th c. traditions of various regions of Roman Empire, bearing no immediate resemblance to the pottery of the same time that comes from Constantinople (Saraçhane).

The presence of the external glazed layer on Kitchen Ware favors the lack of humidity during the preparation of the food. On the other side, we can suggest that the glazed cover of pitchers meets probably the satisfaction of aesthetic needs rather than practical, though we cannot completely be sure about that.

The glazed pottery was probably an alternative to the usage of glass objects since the new conditions, after the 4th c. recognition of Christianity as the official religion of the empire, created enormous demands for glassware used in the ecclesiastical and private worship. As a result, we may assume that the glass and glazed ware are two parallel and different ways to cover the everyday needs of households and churches.

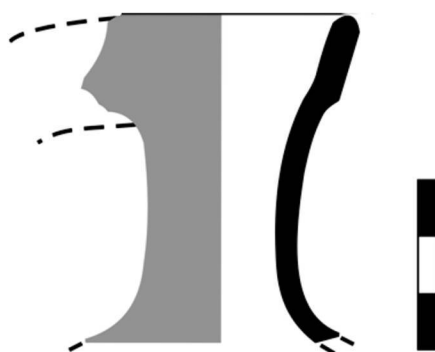
Εικ. 1. Με μαύρο βέλος σημειώνεται η θέση της οικοδομημένης νησίδας 4 στα ανατολικά του συγκροτήματος του Οκταγώνου (Φωτογραφικό αρχείο Σταύρου Ζαχαριάδη).

The black arrow indicates the position of the 4th insula at the east of the Octagon.

Εικ. 2.

Εικ. 2α.

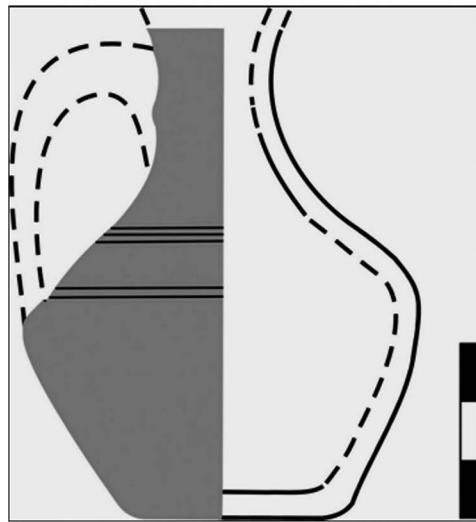
Εικ. 3.

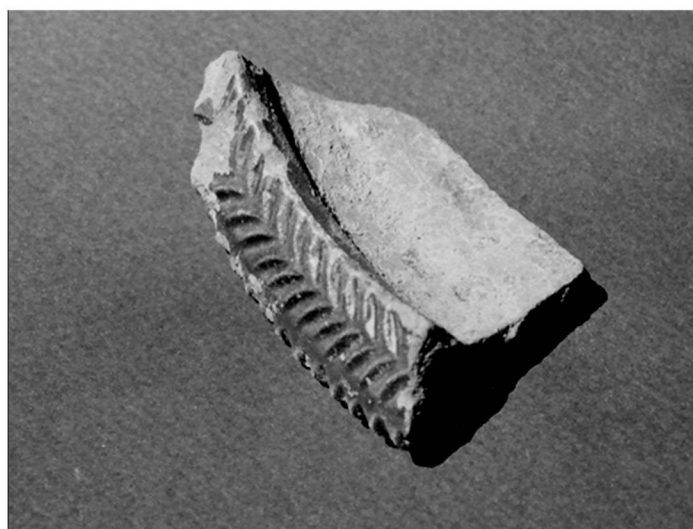
Εικ. 4.

Εικ. 5.

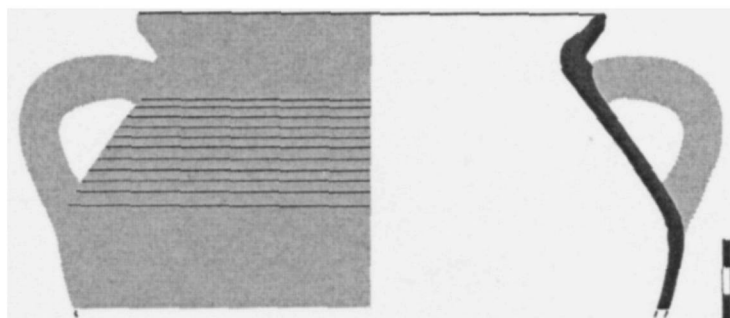

Εικ. 5α.

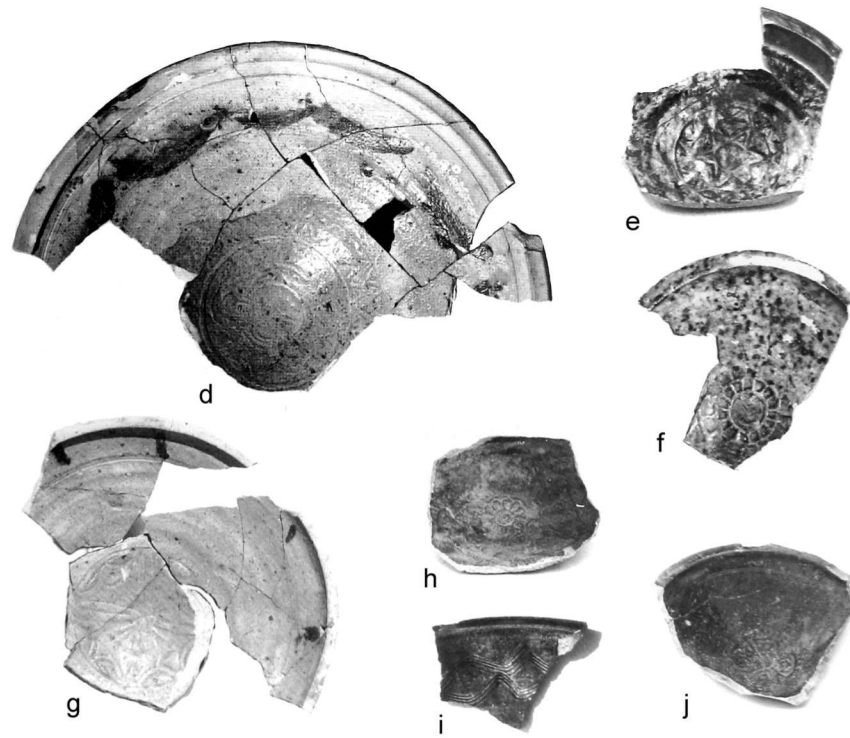
*Εικ. 6.**Εικ. 7.*

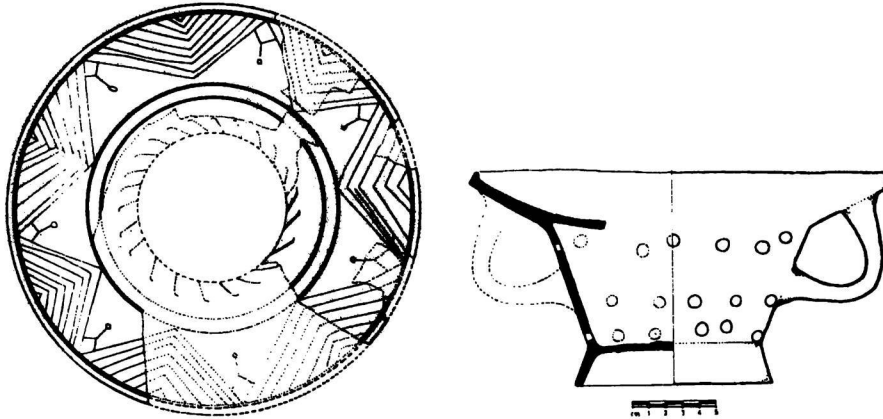
Εικ. 8.

Εικ. 8α.

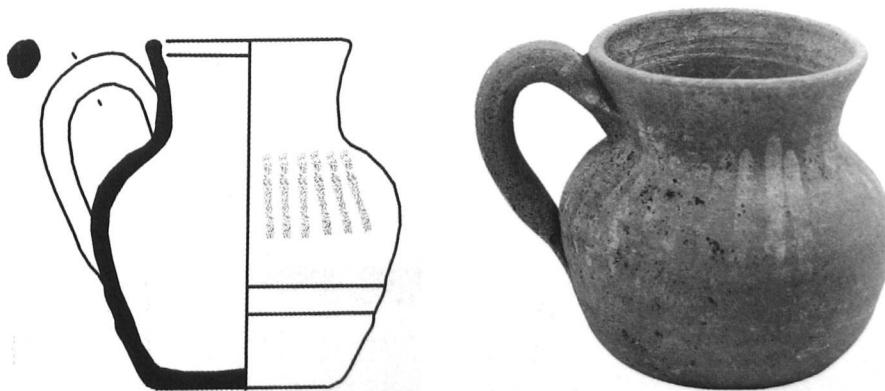

*Εικ. 9. Εφναλωμένη κεραμική από το Saraçhane.
Glazed pottery from Saraçhane.
(J. Hayes, Excavations at Saraçhane in Istanbul,
New Jersey 1992, pl. 4).*

Εικ. 10. Σαλτσάριο από τη Σάμο.
Saltsarion from Samos.

[N. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Βυζαντινή κεραμική από τον ελληνικό νησιώτικο χώρο και από την Πελοπόννησο (7ος-9ος αι.): μια πρώτη προσέγγιση», *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Αθήνα 2001, εικ. 6].

Εικ. 11. Εφραλωμένη κανάτα από την Ελεύθερνα (Κρήτη).
Glazed pitcher from Eleutherna (Crete).

[N. Πούλου-Παπαδημητρίου, «Εφραλωμένη κεραμική από την Ελεύθερνα: νέα στοιχεία για την εμφάνιση της εφράλωσης στο Βυζάντιο», *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα*, τομέας I, τόμ. 1, Ρέθυμνο 2005, εικ. 1].